

Religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het leven en werk van geestelijk verzorgers

Joantine Berghuijs & Anke I. Liefbroer*

Summary

Spiritual caregivers often meet clients with another spiritual or religious orientation than their own, as they care for clients from a diversity of backgrounds and for clients who draw from multiple religious traditions. How do spiritual caregivers deal with religious diversity in their own lives? Do they themselves draw from more than one religious tradition? How do they function in a multireligious environment? Are they willing to provide interfaith spiritual care and do they see themselves as able to do so? What challenges do they see for the future? A survey was conducted among spiritual caregivers in healthcare settings, the military and penitentiary institutions in the Netherlands (n=208) to answer these questions. Implications of the results for the future of spiritual care are discussed.

Inleiding

Steeds minder Nederlanders zijn formeel verbonden aan een religieuze of levensbeschouwelijke traditie. Uit het onderzoek *God in Nederland 1966-2015* blijkt bijvoorbeeld dat, waar in 1966 67% lid was van een religieuze gemeenschap, dit percentage in 2015 gedaald is naar 32%. Het religieuze landschap wordt wel diverser: het gaat in 2015 om 25% kerkleden en 7% betrokkenen bij een andere dan christelijke religieuze gemeenschap. Bovendien voelt 24% van de bevolking zich verwant met meer dan één religie, en blijft religie, zeker op belangrijke levensmomenten, voor veel mensen een rol van betekenis spelen (Bernts & Berghuijs 2016).

Voor geestelijk verzorgers betekent dit dat zij vaak in contact komen met cliënten, patiënten en andere gesprekspartners die een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie hebben dan zichzelf en/of met mensen die elementen uit verschillende religieuze tradities combineren in hun leven. Hoe

---

* Joantine Berghuijs is postdoc onderzoeker aan de Vrije Universiteit Amsterdam op het gebied van *Multiple Religious Belonging*. Anke I. Liefbroer is promovenda op het gebied van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

gaan zij om met religieuze diversiteit in hun eigen leven en hoe verlenen zij geestelijke verzorging aan mensen met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan zijzelf hebben?

Twee onderzoeksprojecten aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam raken direct aan deze vragen: het onderzoek naar *Multiple Religious Belonging* (meervoudige religieuze betrokkenheid, kortweg MRB) en het onderzoek *Interfaith Spiritual Care* (interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging, kortweg IGV).² Op beide geven we een korte toelichting, waarna we de onderzoeksvragen voor dit artikel formuleren.

Multiple Religious Belonging

In onze westerse wereld, en zeker in gesecculariseerde landen, leiden culturele en religieuze diversiteit in combinatie met individualisering regelmatig tot ‘religieuze creativiteit’, waarbij mensen hun behoefte aan zingeving vervullen door uit bronnen van meerdere religieuze tradities te putten (Cornille 2002a). Internationaal hebben onderzoekers een nieuwe benadering van deze religieuze hybridisatie gevonden: zij kijken ernaar door de bril van wat is gaan heten *multiple religious belonging* (MRB). De discussie over MRB is in een stroomversnelling gekomen na de publicatie van twee verzamelbundels over het fenomeen (Cornille 2002b; Bernhardt & Schmidt-Leukel 2008).

Het combineren van verschillende religies is zeker geen marginaal verschijnsel. Het Pew Research Center (2009) publiceerde een rapport met de sprekende titel: *Many Americans mix multiple faiths*. In de *Religionsmonitor* is te zien dat 13% van de voormalige Oost-Duitsers en 26% van de voormalige West-Duitsers uit verschillende religieuze tradities put (Pollack & Müller 2013, 13). In ons land laat *God in Nederland 1996-2015* zien dat 24% zich verwant voelt met meer dan één religie (Bernts & Berghuijs 2016, 133). In de Oost-Aziatische wereld richt men zich afhankelijk van de levenssituatie en de behoefte tot één of meer religies om rituelen uit te voeren en om bescherming te vragen. Zo is op een bevolking van 126 miljoen Japanners het aantal aanhangers van shinto 100 miljoen en het aantal boeddhisten 95 miljoen. Dat betekent dat de meeste Japanners zich zowel als shinto-aanhanger als boeddhist zien (Van Bragt 2002).

Historici en antropologen beschouwen hybridisatie als deel van de dynamiek, kracht, rijkdom en aantrekkingskracht van een cultuur – en eigenlijk de normale gang van zaken (McGuire 2008). De huidige tijd onderscheidt zich echter van het verleden door de enorme variatie aan culturele keuzemogelijkheden, in combinatie met een wijdverbreid bewustzijn van die opties

en de relatieve vrijheid van individuen om ze te onderzoeken. Dat leidt vaak niet tot een eenduidige keuze:

What if we think of religion, at the individual level, as an ever-changing, multi-faceted, often messy – even contradictory – amalgam of beliefs and practices that are not necessarily those religious institutions consider important? (McGuire 2008, 4).

Uit recent onderzoek naar MRB aan de Vrije Universiteit (Berghuijs 2017) bleek dat tenminste 23% van de volwassen bevolking op uiteenlopende manieren betrokken is bij verschillende religieuze tradities.

Interfaith Spiritual Care

Voor zorgverleners zoals geestelijk verzorgers, maar ook artsen, psychologen en maatschappelijk werkers betekenen de geschetste ontwikkelingen dat zij vaak te maken krijgen met patiënten, cliënten of andere gesprekspartners (hierna aangeduid met ‘gesprekspartners’) die niet in een (eenduidige) religieuze of levensbeschouwelijke traditie te plaatsen zijn. Veelal wordt er van hen gevraagd dat zij aandacht hebben voor de zingeving van hun gesprekspartners, zoals bijvoorbeeld naar voren komt in het ZonMw-signalement over ‘Zingeving in zorg’ (ZonMw 2016).³ Een van de vragen die dit oproept is hoe existentiële thema’s besproken worden wanneer de zorgverlener en de zorgontvanger niet dezelfde religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie hebben. Hoe gaan zorgverleners in dat soort situaties om met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit?

Als eerste stap binnen het onderzoek naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging is in kaart gebracht wat er op basis van empirisch onderzoek bekend is over hoe de zorgrelatie tussen de zorgverlener en de zorgontvanger eruitziet wanneer beiden een duidelijk andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie hebben (Liefbroer, Olsman, Ganzevoort & Van Etten-Jamaludin 2017). Opvallend was dat er nog nauwelijks onderzoek naar deze thematiek gedaan is: van de 22 empirische studies die via een systematische zoekactie in diverse databanken gevonden zijn, zijn de meeste in de Verenigde Staten of Canada uitgevoerd, gericht op de zorgsector en kwalitatief van aard. Drie studies (alle in de VS uitgevoerd) gebruikten een kwantitatieve methode om onder een relatief grote groep mensen zicht te krijgen op de rol van religieuze/levensbeschouwelijke diversiteit binnen de zorgrelatie. Meer onderzoek, en onderzoek in andere landen en contexten, is daarom van belang om meer

te weten te komen over hoe geestelijk verzorgers omgaan met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit.

Vraagstelling

In samenspraak met de vertegenwoordiger van de Vereniging van Geestelijk VerZorgers (VGVZ) in de overleggroep rond het MRB-project (Carla van der Heijden) is het initiatief ontstaan om vanuit deze twee onderzoeksprojecten middels een enquête onder geestelijk verzorgers in Nederland de rol van religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in hun persoonlijk leven en in hun werk te onderzoeken. Doel van dit onderzoek is het verkrijgen van inzicht in:

- a) de persoonlijke betrokkenheid van geestelijk verzorgers bij meer dan één religieuze traditie;
- b) de manier waarop geestelijk verzorgers omgaan met religieus en levensbeschouwelijk verschil tussen henzelf en hun gesprekspartners;
- c) de uitdagingen die geestelijk verzorgers zien met oog op diversiteit in hun werk en de ideeën die zij hebben met betrekking tot deskundigheidsbevordering op dit gebied.

Wij verwachten dat de resultaten van deze enquête zullen bijdragen aan verbeterde inzichten in de persoonlijke religiositeit en in de inzetbaarheid en werkwijze van geestelijk verzorgers. Ook kunnen de resultaten over uitdagingen en verbeterpunten voor de toekomst bijdragen aan kwaliteitsverbetering in de geestelijke verzorging.

Opzet van het onderzoek

Voor het in kaart brengen van meervoudige religieuze betrokkenheid onder geestelijk verzorgers is aangesloten bij de benaderingswijze van Berghuijs (2017). Dat onderzoek vormde een eerste poging om de omvang en complexiteit van MRB in meer detail in beeld te krijgen met behulp van een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking. In het vervolg van dit artikel zal naar dat onderzoek verwezen worden als ‘het landelijke onderzoek’. Daarin wordt iemand als meervoudig religieus betrokken beschouwd als hij of zij elementen van verschillende religieuze tradities in zijn of haar leven combineert. De enquête bracht religieuze betrokkenheid via modaliteiten en per religieuze traditie in kaart. De modaliteiten van religieuze betrokkenheid waren affiniteit, overtuigingen, praktijken, ervaringen, ethiek, zelfidentificatie

(als aanhanger) en sociale participatie. Als ‘religieuze tradities’ werden de ‘wereldreligies’ – christendom, islam, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme – als voorgegeven keuzemogelijkheden genomen, aangevuld met een door de respondent eventueel zelf te noemen ‘andere’ religieuze traditie.

Het eerste deel van de vragenlijst voor geestelijk verzorgers bevat een ingekorte versie van de vragen uit het landelijke onderzoek – ingekort, omdat daarna nog veel vragen rond het werk van geestelijk verzorgers volgden en de enquête anders te lang zou worden. Alleen praktijken, sociale participatie en zelfidentificatie als aanhanger van een religieuze traditie zijn geïnventariseerd. In het landelijk onderzoek zijn dit, naast affiniteit, de modaliteiten die als belangrijkste naar voren komen. Affiniteit hebben wij achterwege gelaten omdat we veronderstelden dat dit onder geestelijk verzorgers niet voldoende onderscheidend zou zijn. Daarnaast zijn er enkele open vragen toegevoegd over religieuze/levensbeschouwelijke verbondenheid. Het tweede deel bevat vragen over de werkwijze van de respondenten, hun ervaringen met gesprekspartners met verschillende religieuze/levensbeschouwelijke achtergronden, hun houding ten opzichte van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging en hun visie op deskundigheidsbevordering en uitdagingen voor de toekomst rond religieuze diversiteit.

Bij de opstelling van de vragenlijst hebben we feedback gevraagd aan de VGVZ en de Diensten Geestelijke Verzorging van de ministeries van Defensie en Justitie. Dit heeft op een aantal punten geleid tot aanvullende vragen en stellingen en tot herziening van de terminologie, zodat die beter aansluit op het werkveld.

De vragenlijst was online beschikbaar gedurende september en oktober 2016. Uitnodigingen zijn verstuurd via de VGVZ en de Diensten Geestelijke Verzorging van de ministeries van Defensie en Justitie aan circa 1100 ontvangers.⁴

Respons

275 mensen (een respons van ca 25%) zijn aan de vragenlijst begonnen. Alleen de 208 volledig ingevulde enquêteformulieren zijn meegenomen in de analyse, omdat de voor de analyse essentiële gegevens over denominatie en werkveld ontbraken bij onvolledige invulling. De meeste respondenten komen uit de zorgsector (80%). Het aandeel vanuit Justitie (11%) en Defensie (7%) is

laag, maar daar zijn ook veel minder mensen werkzaam dan in de zorgsector. 2% had op het moment van deelname geen aanstelling en 10% gaf een ander werkveld op, waaronder 'een eigen praktijk', en 'straatpastoraat'. Een klein aantal respondenten is in meerdere sectoren werkzaam, bijvoorbeeld in de zorg en bij Justitie (1%), of combineert een aanstelling in een van de sectoren met een ander werkveld (7%). Een meerderheid van de respondenten (59%) is vrouw. De gemiddelde leeftijd is 51 jaar, met een spreiding van 22 tot 70 jaar. De meeste deelnemers (88%) hebben een master en/of postdoctorale opleiding afgerond. Een klein deel (11%) heeft een HBO of bachelor WO afgerond en een enkeling (1%) iets anders. Bijna de helft van de respondenten (45%) heeft 10 tot 20 jaar ervaring als geestelijk verzorger, 15% werkt meer dan 20 jaar in het veld, 21% 5 tot 10 jaar, en 19% minder dan 5 jaar. De meeste deelnemers zijn gezonden vanuit een religieuze traditie: 36% protestants, 16% rooms-katholiek, 3% islamitisch, 3% boeddhistisch en 1% joods. Daarnaast is 15% gezonden door het Humanistisch Verbond, 19% niet formeel verbonden aan een zendende instantie en heeft 8% een bevoegdheidsverklaring vanuit de Raad voor Institutioneel-Niet-Gezonden Geestelijk Verzorgers (RING-GV). De RING-GV toetst de levensbeschouwelijke competentie van alle geestelijk verzorgers die geen zending van een kerk of levensbeschouwelijk genootschap hebben.

Deze steekproef (waarvan 83% VGVZ-leden) komt qua leeftijd, geslacht en denominatie grotendeels overeen met de kenmerken van de totale groep VGVZ-leden. Alleen respondenten met een rooms-katholieke zending en met een bevoegdheidsverklaring van de RING-GV zijn enigszins ondervertegenwoordigd.⁵

Resultaten

Dit artikel belicht een deel van de resultaten. Het uitgebreide onderzoeksrapport inclusief de complete vragenlijst is via de website van de VGVZ te downloaden (www.vgvz.nl). Twee artikelen over deze materie zijn in september 2017 verschenen in het *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* (Berghuijs & Liefbroer 2017; Liefbroer & Berghuijs 2017). Een journalistieke beschrijving van de enquêteresultaten is te vinden in de glossy *MiX* (Kalsky & Van der Braak 2017) en een Engelstalig artikel zal verschijnen in een internationaal tijdschrift (Liefbroer & Berghuijs). In 2018 verschijnt een Nederlandstalige monografie van Joantine Berghuijs over meervoudige religiositeit, waarin een hoofdstuk aan deze materie gewijd zal zijn.

Tenzij anders aangegeven, zijn de resultaten gebaseerd op multiple-choice vragen. In de meeste gevallen waar scores per denominatie worden uitgesplitst, zijn er significante verschillen tussen de denominaties bij $p < ,05$. In sommige gevallen kon alleen zinvol op significantie getoetst worden wanneer we numeriek kleine groepen combineerden, namelijk de islamitische ($n=6$), joodse ($n=3$) en boeddhistische ($n=7$) gezonden als 'kleine zendende instanties' en degenen met een bevoegdheidsverklaring van de RING-GV ($n=13$) en de respondenten zonder zending ($n=39$) als 'ongebondenen'.

Religieuze/levensbeschouwelijke opvoeding

Het overgrote deel (84%) van de respondenten is christelijk opgevoed. Dat geldt niet alleen voor respondenten met een katholieke of protestantse zending, maar ook voor de meeste geestelijk verzorgers met een boeddhistische en humanistische zending, een bevoegdheidsverklaring van de RING-GV en respondenten zonder zending. Respondenten met een islamitische of joodse zending hebben in de meeste gevallen een joodse respectievelijk islamitische opvoeding gehad. Een minderheid van 10% ($n=21$, van wie 9 humanisten) geeft aan in geen enkele religieuze/levensbeschouwelijke traditie te zijn opgevoed. Een klein aantal respondenten stelt in meerdere religieuze/levensbeschouwelijke tradities te zijn opgevoed (3%, $n=6$). Daarbij gaat het in vijf gevallen om een christelijk-joodse, en in één geval om een christelijk-boeddhistische opvoeding.

Betrokkenheid bij religieuze tradities

Met de stelling 'Religie/levensbeschouwing is naar mijn idee vooral een persoonlijke zoektocht, waarbij je elementen uit verschillende religieuze tradities kunt combineren in je leven' is 72% het eens. Landelijk stemt 48% hiermee in. De instemming is zeer laag onder de joodse (0%) en islamitische (17%) geestelijk verzorgers. Voor de overige groepen lopen de percentages van respondenten die instemden met deze stelling uiteen van 57% bij de protestantse tot 97% bij de humanistische geestelijk verzorgers. Instemming met de stelling dat je 'kunt combineren' wil echter nog niet zeggen dat iemand dat zelf ook doet. Een eerste manier om te bepalen of respondenten meervoudig religieus zijn, is door het ze rechtstreeks te vragen. Instemming met de stelling 'Ik combineer elementen uit verschillende religieuze/levensbeschouwelijke tradities in mijn leven' is er bij 74%. Degenen die instemden konden vervolgens aangeven welke tradities zij combineren, waarbij gekozen kon worden uit christendom, islam, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme en humanisme als voorgewezen keuzemogelijkheden, aangevuld met de mogelijkheid om zelf

een ‘andere’ traditie te noemen. Bij de berekeningen rond meervoudige religieuze betrokkenheid laten we het humanisme echter buiten beschouwing, en richten we ons uitsluitend op de religieuze tradities. We doen dit in navolging van het landelijke onderzoek. Het feit dat humanisme, in tegenstelling tot het landelijke onderzoek, wel een antwoordmogelijkheid bij diverse enquêtevragen was, geeft ons de mogelijkheid om te laten zien hoe vaak een humanistische oriëntatie gecombineerd wordt met een religieuze. Dat was voor 56% van de respondenten het geval.

In totaal heeft 63% twee of meer religieuze stromingen aangekruist. We noemen ze ‘combineerders’. De daarbij voorkomende combinaties staan weer gegeven in tabel 1.

Tabel 1. Combineren van elementen van verschillende religieuze tradities onder geestelijk verzorgers via de rechtstreekse vraag, in percentages van de gehele steekproef (n=208).

	islam	jodendom	boeddhisme	hindoeïsme	anders*
christendom	10	38	47	13	6
islam		7	9	5	1
jodendom			24	9	3
boeddhisme				13	4
hindoeïsme					2

* De door de respondenten zelf gegeven specificaties van ‘anders’ zijn opgeschoond: d.w.z. voor christelijke stromingen (die dan bij christendom geteld zijn) en zaken die in deze enquête niet als religieuze stroming geteld worden (‘wetenschap’, ‘atheïsme’ etc.).

Dat de getallen in de tabel opgeteld tot een veel hoger percentage (zelfs boven de 100) uitkomen, komt doordat een aantal mensen meer dan twee religies heeft aangekruist. Drie aangekruiste religies leidt bijvoorbeeld tot drie combinaties, en vier religies tot zes combinaties. Het percentage combineerders (63%) is zeer hoog ten opzichte van het landelijke onderzoek (17%). Net als in dat landelijke beeld komt de combinatie van christendom en boeddhisme het meest voor. De tweede meest voorkomende combinatie is die tussen christendom en jodendom. Men kan zich in het laatste geval afvragen of hier werkelijk sprake is van meervoudig religieus zijn, of dat het vooral gaat om erkenning van de inherente verwantschap tussen christendom en jodendom.

Een meerderheid van de geestelijk verzorgers bij elke denominatie is combineerder, met uitzondering van respondenten met een joodse (0%) en

islamitische zending (17%). De percentages per denominatie zijn: RING-GV 85%, boeddhistisch 71%, zonder zending 69%, rooms-katholiek 67%, humanistisch 66%, en protestants 59%.

De tweede manier om te bepalen of respondenten elementen uit meerdere religieuze tradities combineren, loopt via de meer gedetailleerde vragen rond modaliteiten van religieuze betrokkenheid. Gevraagd werd naar beoefenen van praktijken, sociale participatie (aan de hand van deelname aan bijeenkomsten of vieringen, deelname aan netwerken of discussiegroepen en lidmaatschap van een gemeenschap) en zelfidentificatie als aanhanger van een of meer tradities. Aan de hand van de antwoorden hebben we het percentage MRB'ers berekend, dat wil zeggen diegenen die via één of meer modaliteiten betrokken zijn bij meer dan één religieuze traditie. Het kan daarbij meerdere religies binnen één modaliteit betreffen, bijvoorbeeld in het geval dat iemand praktijken beoefent uit twee verschillende religieuze tradities. Het kan ook gaan om een combinatie van elementen van verschillende modaliteiten, zoals zelfidentificatie als boeddhist en beoefening van hindoeïsmepraktijken.

De combinaties van religies die uit de antwoorden volgen, staan vermeld in tabel 2.

Tabel 2. Meervoudige religieuze betrokkenheid (MRB) onder geestelijk verzorgers via de modaliteiten van religieuze betrokkenheid, in percentages van de gehele steekproef (n=208).

	islam	jodendom	boeddhisme	hindoeïsme	anders*
christendom	2	7	16	2	2
islam		1	1	1	0
jodendom			3	1	1
boeddhisme				2	2
hindoeïsme					0

* 'anders' opnieuw opgeschoond, zoals bij tabel 1.

In totaal is 22% MRB'er. Dat is nagenoeg gelijk aan het percentage in de Nederlandse bevolking, gevonden in het landelijke onderzoek (23%), maar daar zijn ook de modaliteiten affiniteit, geloof, ervaring en ethische aspecten meegenomen. Dat maakt de kans om als MRB'er geclassificeerd te worden groter. Het verschil tussen de percentages combineerders (63%) en MRB'ers

(22%) is zeer groot vergeleken met het landelijk gemiddelde (17% respectievelijk 23%). Dit grote verschil doet vermoeden dat de combineerders op andere dan de door ons geïnventariseerde manieren elementen uit meerdere religies combineren. Zouden we de inventarisatie van de modaliteiten uitgebreider hebben gedaan, dan zou het percentage MRB'ers naar verwachting veel hoger zijn uitgevallen en ruim boven het landelijk gemiddelde hebben gelegen. In het geval van geestelijk verzorgers blijken de MRB'ers vrijwel een subgroep van de combineerders te zijn, want 93% van de MRB'ers is ook combineerder. Hieruit kunnen we concluderen dat veel geestelijk verzorgers elementen uit meerdere religies combineren, ook als ze zelf niet sociaal participeren in meerdere religieuze gemeenschappen, praktijken uit meerdere religies beoefenen en/of zich als aanhanger van meerdere religies identificeren. Ook als het om MRB gaat komt de combinatie christendom-boeddhisme het vaakst voor (16%), gevolgd door de combinatie christendom-jodendom (7%).

Onder de islamitische en joodse geestelijk verzorgers bevinden zich geen MRB'ers. Bij de overige denominaties is het percentage MRB'ers: RING-GV 46%, zonder zending 33%, rooms-katholiek 24%, protestants 17%, humanistisch 16%, boeddhistisch 14%.

Thuis voelen en trouw zijn

Om zicht te krijgen op hoe geestelijk verzorgers zich verhouden tot of verbonden weten met het religieuze/levensbeschouwelijke in brede zin, stelden we twee open vragen. Als eerste: 'Bij wie of wat voelt u zich in religieus/levensbeschouwelijk opzicht thuis?' Een aantal soorten antwoorden op deze vraag blijkt herhaaldelijk voor te komen. Een grote meerderheid (71%) geeft aan zich thuis te voelen bij zijn of haar kerk, gemeente c.q. het Humanistisch Verbond, of een bij naam genoemde religieuze of levensbeschouwelijke traditie of geloof (we duiden dit samen kortweg aan met 'traditie'). Daarnaast voelt 20% zich thuis bij 'mensen', waarmee we de aanduiding van groepen mensen bedoelen zoals: "mijn medemensen", "kritische mensen", "open mensen", "twijfelende mensen", "cliënten", "mensen die de weg van Jezus Christus willen volgen". Door 5% worden specifieke filosofische, theologische, of spirituele leiders of auteurs genoemd, zoals "Etty Hillesum", "Dietrich Bonhoeffer", "Karl Barth", "Martin Buber", "mijn spirituele begeleider", "De Profeet", "Jezus". We duiden deze categorie aan als 'wegwijzers'. Verder noemde 1% 'God' (God of Allah), en 1% 'mezelf'.

De tweede open vraag luidde: 'Aan wie of wat bent u in religieus/levensbeschouwelijk opzicht trouw?' De bovengenoemde antwoordcategorieën

komen ook hier voor, maar in andere verhoudingen en aangevuld met een categorie ‘waarden’: (soms specifiek genoemde) normen en waarden, of het geweten. Voorbeelden zijn “barmhartigheid en rechtvaardigheid”; “mijn eigen normen en waarden en die bleken later in mijn leven overeen te komen met die van het humanisme”; “de liefde”; “bijbelse oproep zorg voor mezelf en naaste in verbondenheid met de eenheid”; “innerlijke stem”; “liefde, mededogen, waarheid”; “rechtvaardigheid, duurzaamheid, verbondenheid”. Opnieuw komen antwoorden in de categorie ‘traditie’ het vaakst voor (42%). Daarna volgen ‘wegwijzers’ (16%), ‘God’ (13%), ‘mezelf’ (12%), ‘waarden’ (12%), en ‘mensen’ (6%). Het meest opvallende verschil tussen de denominaties is de relatief hoge score op ‘mezelf’ (44%) bij de humanistisch raadslieden, waar de overige groepen uiteenlopen van 0% bij degenen met een islamitische en joodse zending tot 14% bij de boeddhistisch geestelijk verzorgers.

Contacten en gespreksonderwerpen

Aan de respondenten is gevraagd om per religieuze of levensbeschouwelijke groep gesprekspartners⁶ aan te geven hoeveel contact zij met deze gesprekspartners hebben. Uit de reacties blijkt dat respondenten gemiddeld het meeste individuele contact hebben met gesprekspartners die geen blijik geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie en met gesprekspartners met een christelijke oriëntatie. Met gesprekspartners met een islamitische, boeddhistische, hindoeïstische en joodse oriëntatie komen respondenten op het geheel bezien weinig in contact. Met de groep MRB'ers komt men daarentegen veel in contact: in totaal stelt 47% ‘vrijwel altijd’, ‘vaak’ of ‘regelmatig’ in individuele contacten in aanraking te komen met mensen die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie. Respondenten die zelf MRB'er zijn komen significant vaker ($p < ,05$) met deze groep in aanraking dan andere respondenten. De bevinding dat 47% tenminste regelmatig met MRB'ers in aanraking komt, laat zien dat geestelijk verzorgers zeker met deze groep – die 17-23% van de Nederlandse bevolking beslaat (Berghuijs 2017) – bekend zijn. Bijna de helft van de respondenten (46%) is het dan ook oneens is met de stelling ‘Meervoudige religiositeit blijkt vaak pas na meerdere contacten met de betreffende persoon’.

Verder is gevraagd waarvan het afhangt of een individueel contact tot stand komt. Meer algemene of pragmatische factoren – zoals wie er beschikbaar is, of men elkaar eerder heeft ontmoet en of er een persoonlijke klik is met de gesprekspartner – blijken volgens de respondenten veelal bepalender te zijn voor de totstandkoming van individueel contact dan de religieuze of

levensbeschouwelijke oriëntatie van de geestelijk verzorger. Als het gaat om gespreksonderwerpen blijkt dat het thema relaties het vaakst ter sprake komt, gevolgd door zingevingsthematiek (niet specifiek religieus) en psychische problematiek. Praktische zaken komen iets minder vaak, maar nog steeds regelmatig, aan de orde. Bij verschillende groepen gesprekspartners wordt de thematiek door respondenten verschillend ingeschat. Zo komt religieuze zingevingsthematiek bijvoorbeeld het vaakst naar voren in gesprek met ‘mensen met een religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie die duidelijk gerelateerd is aan een van de wereldreligies of het humanisme’, gevolgd door ‘mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meerdere religies’. In gesprek met ‘mensen die geen blijk geven van een expliciete religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie’ komt daarentegen vaker zingevingsproblematiek die niet specifiek religieus is ter sprake.

Inschatting behoefte aan geestelijke verzorging

Aan de respondenten is gevraagd om per religieuze of levensbeschouwelijke groep gesprekspartners een inschatting te geven van de behoefte aan geestelijke verzorging. Bijna de helft van de geestelijk verzorgers vindt ‘Weet niet’ aan als het gaat over de behoefte aan geestelijke verzorging onder mensen met een joodse, boeddhistische en hindoeïstische oriëntatie. Mogelijk komt dit doordat zij met deze groepen – zoals bleek uit de eerdere vraag over contacten – relatief weinig in contact komen. De antwoorden van degene die ‘Weet niet’ of ‘n.v.t.’ hebben aangevinkt, zijn in tabel 3 buiten beschouwing gelaten.

Gemiddeld wordt de behoefte aan geestelijke verzorging onder christenen en moslims het grootst ingeschat. De behoefte onder mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie en humanisten schat men het kleinst in. De behoefte aan geestelijke verzorging onder mensen die zich door meer dan één religieuze traditie laten inspireren, alsook onder joden, boeddhisten en hindoes, zit tussen deze uitersten in. De verschillen tussen deze gemiddelden zijn soms significant, maar niet altijd. Zo verschillen de gemiddelden van ingeschatte behoeften bij christenen en moslims bijvoorbeeld niet van elkaar, maar die van christenen en ‘mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie’ wel ($p < ,01$). Er is geen significant verschil tussen geestelijk verzorgers die zelf MRB’er of combineerder zijn en zij die dit niet zijn als het gaat om de inschatting van de behoefte aan geestelijke verzorging bij mensen die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie.

Tabel 3. Overzicht van reacties op de vraag ‘Hoe groot is de behoefte aan geestelijke verzorging gemiddeld bij:’, gecorrigeerd voor ‘weet niet’ en ‘n.v.t.’, gerangschikt naar gemiddelden.

	gemiddelde (1=klein; 2=gemiddeld; 3=groot)	standaarddeviatie	n
christenen	2,38	,56	189
moslims	2,37	,66	134
mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie	2,23	,55	151
joden	2,20	,60	83
hindoes	2,17	,59	89
boeddhisten	2,10	,54	91
humanisten	2,06	,57	143
mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie	2,04	,63	185

Willen en kunnen verlenen van interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging

Aan de respondenten is gevraagd: ‘Wilt u geestelijke zorg verlenen aan mensen met een duidelijk andere religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie dan uzelf hebt?’ en ‘Acht u zichzelf in staat om geestelijke zorg te verlenen aan mensen met een duidelijk andere religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie dan uzelf hebt?’ Op de eerste vraag antwoordt 59% ‘Ja’ en 37% ‘Ja, maar er zijn uitzonderingsgevallen denkbaar’; op de tweede vraag 35% ‘Ja’ en 60% ‘Ja, maar er zijn uitzonderingsgevallen denkbaar’. Dit suggereert dat bijna iedereen (opgeteld 96%) IGV wil verlenen en bijna iedereen (opgeteld 95%) zichzelf hiertoe in staat acht. Slechts een enkeling geeft aan dit niet (1%) of slechts in uitzonderingsgevallen (3%) te willen en 5% acht zich hier alleen in uitzonderingsgevallen toe in staat.⁷

Inschatting voorkeur en waardering van gesprekspartners

In hoeverre hechten gesprekspartners er belang aan dat de geestelijk verzorger qua religie of levensbeschouwing dezelfde oriëntatie heeft, en in hoeverre waarderen zij deze geestelijke verzorging? De resultaten geven hierover geen eenduidig beeld. Ruim de helft van de respondenten denkt dat moslims en christenen het liefst een geestelijk verzorger hebben met dezelfde oriëntatie.

Tegelijkertijd zien we dat een grote groep respondenten (42%) denkt dat het christelijke gesprekspartners niet uitmaakt wat de religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de geestelijk verzorger is; dit laatste zien we niet terug bij de inschatting over islamitische gesprekspartners. Volgens de meeste respondenten maakt het mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging en mensen die laten zien dat ze zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie niet uit wat de oriëntatie van de geestelijk verzorger is. De gedachten over humanisten lopen sterk uiteen: een derde van de respondenten denkt dat zij graag iemand met dezelfde overtuiging willen, 40% denkt dat het humanisten niet uitmaakt en de rest (26%) weet het niet. Als het gaat om joodse, boeddhistische en hindoeïstische gesprekspartners weet ruim de helft van de respondenten niet waar de voorkeur van deze groepen naar uitgaat.

Ook is aan geestelijk verzorgers gevraagd naar hun inschatting van de waardering voor hun werk door verschillende groepen gesprekspartners (zie tabel 4).

Tabel 4. Overzicht van reacties op de vraag ‘Wat is uw indruk van de waardering voor uw werk vanuit de verschillende groepen?’, gerangschikt naar gemiddelden.*

	gemiddelde (1=zeer negatief; 5=zeer positief)	standaarddeviatie	n
mensen met eenzelfde religieuze/ levensbeschouwelijke oriëntatie als u zelf hebt	4,34	,51	205
mensen die blijk geven zich te laten inspireren door meer dan één religieuze traditie	4,10	,48	186
mensen die geen blijk geven van een expliciete religieuze/ levensbeschouwelijke oriëntatie	4,07	,50	201
mensen met een duidelijk andere religieuze /levensbeschouwelijke oriëntatie dan u zelf hebt	3,95	,55	201

* Respondenten die ‘n.v.t.’ of ‘weet niet’ hebben aangevinkt, zijn buiten deze berekening gelaten.

Volgens de respondenten waarderen mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze of levensbeschouwelijke traditie de geestelijke verzorging ongeveer evenveel als mensen die laten zien dat zij zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie. Tegelijkertijd hebben respondenten gemiddeld de indruk dat gesprekspartners met eenzelfde achtergrond als zichzelf de

geestelijke verzorging meer waarderen dan gesprekspartners met een duidelijk andere achtergrond. Dit verschil is significant bij $p < ,05$.

Met het oog op de toekomst

Hoe zou geestelijke verzorging voor een diverse groep gesprekspartners er in de toekomst uit kunnen zien? Allereerst is gevraagd naar mogelijke verbeterpunten qua toerusting voor geestelijk verzorgers met het oog op religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit (zie tabel 5).

Tabel 5. Overzicht van de reacties op de vraag ‘Wat zou geestelijk verzorgers en aankomend geestelijk verzorgers kunnen helpen om de kwaliteit van hun werk te verhogen als het gaat om contacten met mensen die een duidelijk andere religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie dan zij zelf hebben en aan mensen met een meervoudige religieuze oriëntatie?’, gerangschikt en in gemiddelden (n=208).

	gemiddelde (1=zeker niet zinvol; 5=zeker zinvol)	standaarddeviatie
meer aandacht in de opleiding voor andere religies/levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort	4,20	,78
scholing, oefening en vorming in de eigen spiritualiteit/levensbeschouwing met het oog op de professionele inzet daarvan	4,18	,80
meer aandacht in de opleiding voor meervoudige religiositeit	4,02	,87
bijscholingscursussen over andere religies/levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort	3,99	,83
bijscholingscursussen over meervoudige religiositeit	3,85	,87
training/intervisiegroepen rond andere religies/levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort	3,73	,93
training/intervisiegroepen rond meervoudige religiositeit	3,73	,93

Alle genoemde opties worden gemiddeld tenminste enigszins zinvol geacht. ‘Meer aandacht in de opleiding voor andere religies en levensbeschouwingen dan die waar je zelf bij hoort’ en ‘Scholing, oefening en vorming in de eigen spiritualiteit/levensbeschouwing met het oog op de professionele inzet daarvan’ zijn volgens de respondenten het meest zinvol. Over bijscholingscursussen en trainingen/intervisiegroepen zijn de respondenten naar verhouding

significant (bij $p < ,05$) minder enthousiast dan over extra aandacht in de opleiding. Respondenten die zelf combineerder zijn, scoren alleen significant hoger ($p < ,05$) in hun voorkeur voor ‘meer aandacht in de opleiding voor meer-voudige religiositeit’ dan degenen die geen combineerder zijn. Op geen van de opties verschillen respondenten die MRB’er zijn van respondenten die dat niet zijn.

Vervolgens is de open vraag gesteld: ‘Wat zijn naar uw mening de belangrijkste uitdagingen in de komende tijd voor de geestelijke verzorging in uw organisatie, als het gaat om religieuze/levensbeschouwelijke diversiteit?’ De antwoorden zijn zeer uiteenlopend, zoals van “Het blijven oefenen in oprechte aandacht” en “Profilering” tot “Non issue” en “Taalbarriere”.⁸ Toch is er een aantal thema’s dat herhaaldelijk wordt genoemd, waarvan we een zestal hier bespreken. Ze hebben te maken met de organisatie, de diversiteit aan gesprekspartners, en de eigen religieuze/levensbeschouwelijke basis van de geestelijk verzorger.

Wat opvalt aan de eerste drie thema’s is dat zij niet direct een antwoord bevatten op de vraag naar uitdagingen met oog op religieuze of levensbeschouwelijke diversiteit, maar eerder een antwoord geven op de bredere vraag naar uitdagingen voor de geestelijke verzorging. Zo gaat het eerste thema over de positie van de geestelijk verzorger binnen de organisatie waarin hij of zij werkzaam is. Uitspraken als “De belangrijkste uitdaging is dat er genoeg uren g.v. blijven bestaan, zodat ik/we er voor een ieder die ons nodig heeft, er kunnen blijven zijn”, “Integratie van de geestelijke verzorging in de organisatie” en “(...) de rol en het belang van geestelijke verzorging over het voetlicht brengen bij collega’s en managers” komen herhaaldelijk voor.

Iets soortgelijks zien we bij het tweede thema, dat uitspraken omvat die gaan over de wijze waarop geestelijke verzorging (in brede zin) wordt vormgegeven en gezien. Het belang van de ander – de gesprekspartner – wordt door velen als focus genoemd: “Het blijft gaan om die ander” en “De grootste uitdaging is m.i. het “peilen” van de geestelijke nood van de ander. Op welke manier kun je passende geestelijke zorg aanbieden? (...)”. Daarbij wordt door sommigen gewezen op de uitdaging zichtbaar te maken dat geestelijke verzorging breder is dan religie of traditionele godsdiensten: “Duidelijk maken dat zingeving/levensbeschouwing/spiritualiteit niet enkel gebonden zijn aan de traditionele godsdiensten” en “Het beeld ‘je kunt alleen bij de geestelijk verzorger aankloppen als je zelf religieus bent’ is ondanks alle voorlichting heel hardnekkig”. Soms vraagt het afstemmen van geestelijke verzorging

op een diverse en veelal gesecculariseerde doelgroep om concrete (nieuwe) taal en rituelen: “de omvorming van levensbeschouwelijke oriëntering naar zingeving. Dus meer een taal voor iedereen in een gesecculariseerde wereld” en “vertalen van en vormgeven aan de traditie (teksten, rituelen) zodat deze bruikbaar is voor degene die geen vaste voet hebben in deze traditie maar er wel een connectie mee hebben” zijn hier voorbeelden van.

Een derde thema gaat over de uitdaging om religie en levensbeschouwing onder de aandacht van andere professies dan de geestelijke verzorging te brengen. Voorbeelden hiervan zijn “medewerkers die geen affiniteit hebben met religie alert te maken op hoe om te gaan met religie” en “Een belangrijke uitdaging voor mij is dat andere collega’s, (niet de geestelijk verzorger collega’s), inzicht krijgen in het feit dat er religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit bestaat. Ik merk dat velen om mij heen weinig idee hebben wat spiritualiteit en zingeving is, laat staan dat het zoveel kleurig kan zijn”.

Daarnaast is er een drietal thema’s dat directer betrekking heeft op uitdagingen met oog op religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit. Zo is een vierde thema aandacht voor geestelijke verzorging aan specifieke religieuze of levensbeschouwelijke groepen. Sommigen spreken over het belang van geestelijke verzorging aan moslims: “Met name gv aan Moslims. Want met enige regelmaat zien we hen in onze instelling. (...)”, “Zorgverlening aan mensen met een islamitische achtergrond” en “Hoewel het nog nauwelijks voorkomt, voorzie ik wel, dat er meer moslimcliënten zullen komen. (...)”. Anderen richten zich in hun antwoord op de groep zonder expliciete levensovertuiging: “Vooral om de groep niet (expliciet) religieus te bereiken”. en “het er ook zijn voor mensen die niet zo duidelijk een bepaalde religie of levensoriëntatie aanhangen, maar dit mogelijk wel vanuit hun jeugd hebben gehad”. Weer anderen focussen op de gehele groep gesprekspartners, inclusief diegenen met een duidelijk andere overtuiging dan zichzelf: “Hoe je vanuit een eigen, pluriforme identiteit open kan staan voor mensen van welke overtuiging dan ook en dat expliciet laat blijken” en “Interesse en aandacht hebben voor andersgelovigen, in gesprek blijven (...)”.

Een vijfde thema betreft uitdagingen met oog op het bestaansrecht van denominaties, waarover uiteenlopende visies de revue passeren. Zo schrijft iemand: “De verzuiling doorbreken”, terwijl anderen opmerken: “ik wil met mijn eigen denominatie blijven werken”, “Behoud van de Joodse identiteit van onze instelling” en “ervoor te zorgen dat de eigen humanistische levensbeschouwing, onze identiteit, niet verloren gaat”.

Een laatste, hieraan verwant thema omvat uitspraken die betrekking hebben op het werken vanuit een stevige basis, zoals “(...) Belangrijk is

het voeden van je eigen bron. Niet om dat gelijk over te brengen, maar om gegrond te zijn, een stevige basis om dit werk te kunnen blijven doen. (...)”, “(...) Tegelijkertijd is het nodig goed zelf te wortelen in een traditie om daadwerkelijke hulp te kunnen verlenen. (...)” en “Trouw blijven aan de eigen bronnen. Professionaliteit bevorderen zonder de eigen levensbeschouwelijke wortels te verloochenen. (...)”.

Conclusies en discussie

Geestelijk verzorgers in Nederland krijgen in hun werk veel te maken met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit. Met een enquête onder geestelijk verzorgers onderzochten wij hoe zij hier persoonlijk en professioneel mee omgaan.

Wat betreft de persoonlijke kant blijkt dat geestelijk verzorgers over het algemeen een zeer ‘religieus flexibele’ instelling hebben, wat bijvoorbeeld blijkt uit een hoge instemming (72%) met de stelling ‘Religie/levensbeschouwing is naar mijn idee vooral een persoonlijke zoektocht, waarbij je elementen uit verschillende religieuze tradities kunt combineren in je leven’. Ook stelt 63% van hen zelf elementen uit verschillende religieuze tradities in hun leven te combineren en is 22% actief betrokken bij meerdere religieuze tradities. Respondenten met een bevoegdheid van de RING-GV en de geestelijk verzorgers zonder zending komen in dit onderzoek naar voren als het meest geneigd tot meervoudige religiositeit, terwijl respondenten met een joodse en islamitische zending daar geen blijk van geven. Het geringe aantal deelnemers uit deze twee laatstgenoemde richtingen noopt echter tot voorzichtigheid met betrekking tot deze bevindingen.

Met betrekking tot het werk van geestelijk verzorgers blijkt allereerst dat respondenten met een variatie aan gesprekspartners in aanraking komen. Gesprekspartners ‘zonder een expliciete religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie’ en christenen worden daarbij het meest gezien, gevolgd door gesprekspartners die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie. Bijna alle respondenten (96%) geven aan bereid te zijn zorg te verlenen aan gesprekspartners met een andere levensbeschouwelijke oriëntatie dan die van henzelf, en nagenoeg iedereen (95%) acht zich daartoe in staat. Tegelijkertijd valt op dat sommige groepen gesprekspartners, met name moslims en christenen, volgens veel respondenten wel degelijk een voorkeur hebben voor een geestelijk verzorger met eenzelfde religieuze of levensbeschouwelijke

oriëntatie als zichzelf. Ook hebben respondenten gemiddeld de indruk dat gesprekspartners met eenzelfde achtergrond als zichzelf hun werk meer waarderen dan gesprekspartners met een andere achtergrond. Met andere woorden, hoewel bijna alle respondenten interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging (IGV) zeggen te willen en kunnen verlenen, denken zij tegelijkertijd dat gesprekspartners meer waardering hebben voor en (sommigen) een voorkeur geven aan zorg door iemand van dezelfde oriëntatie.

De resultaten roepen allerlei vragen en discussiepunten op. In hoeverre is het voor het professioneel functioneren van geestelijk verzorgers wenselijk als zij een religieus flexibele en/of meervoudig religieuze instelling hebben? Met name geldt deze vraag voor degenen die in hun werk met een religieus en levensbeschouwelijk diverse groep gesprekspartners in aanraking komen. Het is een vraag die niet aan ons als onderzoekers is om te beantwoorden, maar aan de beroepsgroep en aan elk van de zendende instanties. Waar nader onderzoek naar gedaan kan worden is de vraag in hoeverre persoonlijke (al dan niet meervoudige) religiositeit invloed heeft op de wijze waarop iemand zorg verleent aan zijn of haar gesprekspartners. In dat kader zou bijvoorbeeld onderzocht kunnen worden wat de invloed is van het persoonlijke ‘zich thuis voelen bij’ en ‘trouw zijn aan de eigen ‘traditie’ op de wijze waarop iemand geestelijke verzorging verleent aan gesprekspartners met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie. Kan de binding aan de eigen traditie belemmerend werken, bijvoorbeeld bij het uitvoeren van rituelen uit een andere religie? En hoe is dat bij mensen die zich primair thuis voelen bij en/of trouw zijn aan ‘God’, ‘mensen’, of ‘waarden’?

Een tweede discussiepunt betreft het willen en kunnen verlenen van IGV: hoe ziet deze zorg eruit? Welke vaardigheden of strategieën zetten respondenten in als zij zorg verlenen aan gesprekspartners met een duidelijke andere oriëntatie dan zichzelf? Door Cadge en Sigalow (2013) worden bijvoorbeeld een aantal strategieën onderscheiden die geestelijk verzorgers inzetten in de omgang met gesprekspartners met een andere religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan zichzelf, onder andere ‘neutralizing’, waarin geestelijk verzorgers een taal gebruiken die de overeenkomsten in plaats van de verschillen tussen de eigen oriëntatie en de oriëntatie van de gesprekspartner benadrukt, en ‘code-switching’, waarin geestelijk verzorgers de taal, symbolen en praktijken van de gesprekspartner hanteren. In hoeverre worden deze strategieën door geestelijk verzorgers in Nederland gehanteerd? Ook raken de reacties van de respondenten aan de vraag naar de rol van de religi-

euze of levensbeschouwelijke oriëntatie van de geestelijk verzorger in brede zin: in hoeverre doet deze ertoe voor het verlenen van geestelijke verzorging? Als, zoals we zagen, de totstandkoming van contacten sterker afhangt van iemands beschikbaarheid of het hebben van een persoonlijke klik dan van iemands religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie, en als bijna alle geestelijk verzorgers zorg kunnen en willen verlenen aan gesprekspartners met een duidelijk andere achtergrond dan zichzelf, is hun religieuze of levensbeschouwelijke oriëntatie dan nog van belang voor de zorgverlening, en zo ja, op welke wijze? Een mogelijkheid is dat deze oriëntatie niet zo zeer van belang is voor *aan wie* er zorg wordt verleend, maar veeleer voor de *wijze waarop* er zorg wordt verleend en voor het hebben van een stevige basis om vanuit te kunnen werken.

De genoemde uitdagingen voor toekomstige geestelijke verzorging roepen vragen op over de positie van geestelijk verzorgers binnen organisaties en ten opzichte van andere professionals, het bestaansrecht van denominaties binnen organisaties en de aandacht die er uit zou moeten gaan naar gesprekspartners van specifieke religieuze of levensbeschouwelijke groepen.

Tot slot is het van belang te benadrukken dat in dit onderzoek is gevraagd naar de ideeën van geestelijk verzorgers. In hoeverre komen hun opvattingen over het omgaan met diversiteit overeen met wat gesprekspartners zelf zouden zeggen? Vervolgonderzoek zou zich op dit nog nauwelijks onderzochte perspectief (Liefbroer et al. 2017) kunnen richten.

Noten

1. Dit is een ingekorte en bewerkte versie van twee eerder verschenen artikelen in het *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* (Berghuijs & Liefbroer, 2017; Liefbroer & Berghuijs 2017).
2. Dit onderzoek maakt deel uit van het project ‘Geloven in veelvoud’ van het onderzoeksprogramma ‘Religie in de moderne samenleving’, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Tevens maakt dit onderzoek deel uit van een promotieonderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam naar interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging.
3. ZonMw is de Nederlandse organisatie voor gezondheidsonderzoek en zorginnovatie. ZonMw financiert gezondheidsonderzoek en stimuleert het gebruik van de ontwikkelde kennis – om daarmee de zorg en gezondheid te verbeteren.
4. Bij Defensie hebben alleen de protestantse en humanistische geledingen hun medewerking toegezegd. Bij Justitie hebben de katholieke en de protestantse geledingen aangegeven niet te zullen meewerken. Alle leden van de VGVZ hebben de uitnodiging

voor de enquête ontvangen. De VGVZ telt volgens mededeling van beleidsmedewerker Christien den Draak 986 leden. De meesten werken in zorginstellingen. De VGVZ staat sinds enkele jaren ook open voor geestelijk verzorgers werkzaam bij Defensie en Justitie. Bij de Dienst Geestelijke Verzorging van het ministerie van Defensie waren ten tijde van het onderzoek 77 humanistische en protestantse geestelijk verzorgers in dienst (persoonlijke mededeling Ambtelijk Secretaris Casimir Struijk). Alleen zij hebben een uitnodiging ontvangen; bij Justitie werkten er toen 104 geestelijk verzorgers exclusief de protestantse en katholieke denominaties die niet meededen (persoonlijke mededeling Directiesecretaris Martha Hulshof). Omdat het niet duidelijk is hoeveel geestelijk verzorgers bij Justitie en Defensie de uitnodiging via zowel de werkgever als de VGVZ ontvangen hebben, hebben we een schatting gemaakt van 1100 ontvangers van de uitnodiging.

5. De representativiteit van de respons kan gedeeltelijk worden gegeven met behulp van door de VGVZ (Christien den Draak) geleverde achtergrondcijfers van de VGVZ leden ten tijde van het uitzetten van de enquête. 83% (n=173) van de steekproef van 208 compleet ingevulde vragenlijsten heeft de uitnodiging via de VGVZ ontvangen. De gemiddelde leeftijd van die 173 deelnemers was 52 (VGVZ leden 54); het aandeel vrouwen was 65% (VGVZ leden 64%). De zending betrof 37% protestants (VGVZ leden 42%), 19% rooms-katholiek (VGVZ leden 30%), 13% humanistisch (VGVZ leden 12%), 0,6% islamitisch (VGVZ leden 2,3%), 0,6% joods (VGVZ leden 2,3%), 2,3% boeddhistisch (VGVZ leden 1,4%) en 7,5% RING-GV (VGVZ leden 18%).
6. Te weten: mensen die geen blijk geven van een expliciet religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie; christendom; islam; jodendom; boeddhisme; hindoeïsme; humanisme; mensen met een andere achtergrond (dan de genoemde); mensen die laten zien dat zij zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie.
7. In de enquête is ook gevraagd naar redenen die te maken kunnen hebben met het wel of niet willen en kunnen verlenen van IGV. In Liefbroer en Berghuijs (nog te verschijnen) wordt daar nader op ingegaan.
8. Om zo dicht mogelijk bij de citaten van respondenten te blijven, zijn eventuele taalfouten in citaten behouden.

Literatuur

- Berghuijs, J. (2017),
Multiple Religious Belonging in the Netherlands: an empirical approach to hybrid religiosity, in: *Open Theology*, 3 (1), 19-37.
- Berghuijs, J. & A.I. Liefbroer (2017),
Meervoudige religiositeit onder geestelijk verzorgers, in: *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20 (3), 13-22.
- Bernhardt, R. & P. Schmidt-Leukel (eds.) (2008),
Multiple religiöse Identität: Aus verschiedenen religiösen Traditionen schöpfen, Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
- Bernts, T. & J. Berghuijs (2016),
God in Nederland, 1966-2015, Utrecht: Ten Have.

- Bragt, J. van (2002),
Multiple religious belonging of the Japanese people, in Cornille, C. (ed.), *Many mansions? Multiple religious belonging and christian identity*, Eugene: Wipf & Stock Publishers, 7-19.
- Cadge, W. & E. Sigalow (2013),
Negotiating religious differences: The strategies of interfaith chaplains in healthcare, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52 (1), 146-158.
- Cornille, C. (2002a),
Introduction: The dynamics of multiple belonging, in: Cornille, C. (ed.), *Many mansions? Multiple religious belonging and christian identity*, Eugene: Wipf and Stock publishers, 1-6.
- Cornille, C. (ed.) (2002b),
Many mansions? Multiple religious belonging and christian identity, Eugene: Wipf and Stock publishers.
- Kalsky, M. & A. van der Braak (2017),
MiX. Flexibel geloven, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Liefbroer, A.I. & J. Berghuijs (2017),
Religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers, in: *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20 (3), 24-33.
- Liefbroer, A.I. & J. Berghuijs,
Spiritual care for everyone? Personal and organizational differences in interfaith spiritual care among chaplains. *Nog te verschijnen*.
- Liefbroer, A.I., E. Olsman, R.R. Ganzevoort & F.S. van Etten-Jamaludin (2017),
Interfaith spiritual care: A systematic review, in: *Journal of Religion & Health*, 56 (5), 1776-1793. doi:10.1007/s10943-017-0369-1.
- McGuire, M.B. (2008),
Lived Religion: Faith and practice in everyday life, Oxford: Oxford University Press.
- Pew Research Center (2009),
Many Americans mix multiple faiths, verkregen op 9-05-2017 van <http://www.pewforum.org/2009/12/09/many-americans-mix-multiple-faiths/>.
- Pollack, D. & O. Müller (2013),
Religionsmonitor: Verstehen was verbindet; Religiosität und Zusammenhalt in Deutschland, Gütersloh: Bertelsmannstiftung.
- ZonMw (2016),
De mens centraal: ZonMw-signalement over Zingeving in zorg, Den Haag: ZonMw.